

**METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ SOCIÁLNEHO
KONŠTRUKTIVIZMU S. J. SCHMIDTA**

ZUZANA CEPKOVÁ FEJEŠOVÁ, Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy, Filozofická fakulta UMB, Banská Bystrica, SR

CEPKOVÁ FEJEŠOVÁ, Z.: The Methodological Basis of Social Constructivism: S. J. Schmidt
FILOZOFIA72, 2017, No. 8, pp. 668-678

The article focuses on premises and consequences of social constructivism promoted by S. J. Schmidt. The methodological sources of this theory are natural sciences, the theory of systems and action theory. He applies them to the communication theory and literary theory. Besides the bright sides of this position, e.g. the interdisciplinary approach and the attempted scientific account of literary-theoretic notions, it suffers from several drawbacks due to its anti-realistic character. The latter affects especially the scientific status of interpretation, the evaluation of an artwork and the author's motifs of his creativity.

Keywords: Social constructivism – S. J. Schmidt – Antirealism – Literary theory

„Naší existenci vytváříme kognitivní ‚slepé skvrny‘, které mohou být zaplněny jedině tím, že vytváříme nové slepé skvrny v jiné doméně. Nevidíme to, co nevidíme, a to co nevidíme, neexistuje.“

(Maturana, Varela 2016, 216)

Všeobecné pohyby v metodológii spoločenských vied podľa všetkého súvisia s problémom vzťahu subjektivity a objektivity v nadväznosti na epistemologickú otázku o možnosti objektívneho poznania. V stati o konštruktivistickej filozofii a sociológii vedy T. Sedová upozorňuje, že otázka spojenia vedy a spoločnosti by v súčasnosti mala byť reformulovaná, keďže sa „posilnili pochybnosti o schopnosti vedy legitimizovať samu seba referenciou na nejaké nezávislé kritérium, nech už by to bolo to, čo je bezprostredne dané, objektívne fakty, epistemická či iná, napríklad nekognitívna, autorita, alebo transcendentná objektivita“ (Sedová 2007, 750). V tomto kontexte priblížime návrh koncepcnej zmeny podľa nemeckého filozofa, teoretika komunikácie a literárneho vedca S. J. Schmidta, ktorý navrhuje (podľa neho) neriešiteľný problém dualistického realizmu zrušiť (Schmidt 2008, 21) a súčasne postuluje sociálno-konštruktivistickú paradigmu orientujúcu sa na prírodné vedy.

Spor realizmus verus antirealizmus. Všeobecne možno vznik konštruktivisticky zameraných metodológii chápať ako vyjadrenie potreby alternatív k ontologizujúcim tradíciám. Táto potreba súvisí s diskusiami v rôznych filozofických oblastiach, odrážajúcimi polemiku realizmu s antirealizmom. Základný rozdiel medzi týmito platformami identifikuje

E. Craig, ktorý stanovisko realizmu približuje jeho základnou myšlienkou, že „druhy vecí, ktoré existujú, sú nezávislé od nás a od spôsobov, akými ich spoznáваме“ (Craig 1998), pričom práve to antirealizmus odmieta. Bunge označuje spor realizmu a antirealizmu za jeden z kľúčových problémov na priesečníku filozofie a spoločenských vied (Bunge 1996, 326-358).

Otázka, či je vedenie konštrukciou, alebo reprezentáciou objektívnej reality, rezonuje zosilnene od druhej polovice 20. storočia a súvisí s otázkou rekonštrukcie sociálno-humanitných vied. Antirealizmus Bunge približuje ako rodinu filozofických koncepcií, ktoré spája odmietanie pojmu pravdy, spochybňovanie možnosti objektívneho a realistickeho prístupu k sociálnym faktom a k ľudskej subjektivite (Bunge 1996, 330-358).

Do rodiny antirealistických filozofických koncepcií môžeme zaradiť aj sociálny konštruktivizmus Siegfrieda J. Schmidta a jeho projekt empirickej teórie literatúry (neskôr mediálnej kultúrnej vedy ako výskumného programu obohateného o problematiku mediálnosti), v ktorom sa pokúsil aplikáciou teórie systémov N. Luhmanna definovať literatúru ako sociálny (komunikačný) systém z perspektívy spoločenského konania.

Podnety vzniku empirickej teórie literatúry. Empirická literárna veda, ktorej súčasťou je predmetná empirická teória literatúry (ETL), vznikla v 70. rokoch 20. storočia ako nová paradigma, inšpirovaná okrem iného prírodnými vedami. V tomto období narastali snahy o väčšiu mieru exaktnosti literárnej vedy, pretože textovo-ontologizujúca (hermeneutická) tradícia, zameraná na „správne“ interpretácie diel vyvolávala pochybnosti o jej (možnej) vedeckosti.

Teória systémov N. Luhmanna,¹ ktorú empiricky orientovaní vedci aplikovali na vedu o literatúre, je primárne sociálnou koncepciou. Prvky systémovej teórie sa v oblasti literárnej vedy zviditeľnili po polemikách medzi Luhmannom a Habermasom (Mikuláš 2014, 80). Keďže dôsledná aplikácia teórie systémov by pre literárnu vedu znamenala redukciu literatúry na jeden z prípadov komunikácie a vyžadovala by od vedcov sociologický výskum, v konkrétnych adaptáciách môžeme pozorovať izoláciu jej prvkov a ich integráciu do rôznych projektov (Mikuláš 2014, 80-82). Schmidt ako reakciu na interpretačne orientovanú literárnu vedu ponúka metodologickú alternatívu v podobe empirickej literárnej teórie, v ktorej zlučuje koncept teórie systémov s teóriou konania (zahrnuje teda na rozdiel od Luhmanna aktantov²) a teóriou rečových aktov, pričom nadväzuje i na ana-

---

¹ Základnými pojmami Luhmannovej sociológie sú „systém“, „zmysel“, „autopoiesis“ (človek ako autopoietická bytosť: sám-seba-reprodukujúci-systém), „racionalita“ a „pozorovanie“. Teória systémov má pôvod v prírodných vedách, vychádza z úvah H. Maturanu a F. Varelu, ktorí biologické systémy odlišujú od systémov neživej prírody. Systém sa dá rozpoznať odlišením od prostredia, na čo je potrebný koncept pozorovateľa. Pojem autoreferencie poukazuje na operatívnu uzavretosť systému. Systém sa tvorí sám svojimi operáciami, ktorými sa aj udržiava. Luhmann teóriu sociálnych systémov predstavuje ako univerzálnu. Tri typy autopoietických systémov – život, vedomie a komunikácia – operujú navzájom nezávisle, predpokladajú však svoju existenciu a jeden sa prirodzene zúčastňuje na druhom. Z toho vyplýva základná téza, podľa ktorej len komunikácia môže tvoriť komunikáciu – len komunikácia môže komunikovať (Luhmann 2006).

² Keďže ETL sa opiera o teóriu konania, pri snahe o syntézu s teóriou systémov dochádza k napätiu prá-

lytickú filozofiu a epistemologicky vychádza z radikálneho konštruktivismu.

Schmidtov koncept ETL ako metodologický variant „exaktnej“ literárnej vedy vznikol teda ako odozva na konzervatívnu hermeneutiku, ktorá prevládala v 50. a 60. rokoch minulého storočia v Nemecku, a jej textocentrickú orientáciu. Schmidt sa s nadhodnocovaním subjektívnej interpretácie vyrovnal jej vylúčením zo svojej koncepcie exaktnej literárnej vedy.

Keďže cieľom ETL je vedecká exaktnosť a explicitnosť argumentácie, je rovnako ako všetky konštruktivisticky orientované literárnovedné smery koncipovaná interdisciplinárne a využíva prepojenie poznania prírodných vied s poznaním vied o človeku. Schmidtova teória (Schmidt 2013) modifikuje koncept *autopoiesis*, vychádzajúc z biologického opisu nervového systému človeka ako funkčne uzatvoreného systému (Maturana, Varela 2016), v ktorom externé aj interné vplyvy sú vnímané ako deformácie, ktoré sa systém snaží homeostaticky kompenzovať. Pripomeňme, že podľa Maturanu a Varelu sú autopoietické systémy funkčne (operatívne) uzavreté – operujú ako uzavreté. Udalosti môžu externe na systémy pôsobiť, ale zmeny sa tvoria nezávisle od povahy vonkajšieho pôsobenia, teda „jevy, ktoré pri svém pôsobení jakožto autopoietické systémy generujú, závisia na jejich organizácii a na tom, jak tato organizace vzniká, a nikoli na fyzikálním charakteru jejich složek, které pouze autopoietickým jednotkám vymezují existenční prostor“ (Maturana, Varela 2016, 45). Nervová sústava totiž nemá výstupy a vstupy, „nezachytáva informácie“, poznanie nevzniká reprezentacionalisticky, pretože systém nedokáže komunikovať s prostredím. Inými slovami, systém môže rozoznať, že z prostredia naň pôsobí nejaký podnet, no o povahe podnetu rozhodujú vlastné zložky systému.

Živé systémy môžu prostredníctvom sebaopozorovania vytvárať seba-vedomie, a fungovať tak v role pozorovateľov seba samých. To, čo tradične vnímame ako „komunikáciu“, napríklad pomocou jazykových prostriedkov, je podľa tejto teórie interakciou dvoch uzavretých systémov, ktoré sa prostredníctvom konvencionalizovaného správania navzájom simulujú, a tak konštruujú informácie vo svojich vlastných kognitívnych doménach. Komunikácia teda nie je prenos myšlienok či ich obsahov, ale rezonancia dvoch autopoietických systémov bez prenosu energie (Schmidt 2013, 40). Dôležitý je koncept pozorovania a pozorovateľa.³

Dôsledkom upriamenia pozornosti na pozorovateľa a jeho zodpovednosť je aj Schmid-

---

ve v dôsledku Schmidtovho neustáleho zdôrazňovania konštrukcie subjekt-aktant-psychický systém. V tomto duchu polemizuje s existenciou autopoietických systémov, ktorých jednotlivé komponenty by sa nepretržite vzťahovali na všetky ostatné komponenty, a nahrádza ich modelom čiastočne otvorených (tzv. sebareferenčných) systémov; ich stav je určený najmä (nie výlučne) vlastnými vnútornými interakciami (Wögerbauer 2008, 119-120).

³ Kľúčový koncept *pozorovateľa druhého rádu* Schmidt odvodzuje z kybernetiky. Termin je založený na sebauvedomovaní pozorovateľa: zatiaľ čo kybernetika prvého rádu oddeľuje pri pozorovaní subjekt od domnelých nezávislých objektov, kybernetika druhého rádu či kybernetika kybernetiky „je sama cirkulárni: učíme sa chápať se jako část světa, jenž chceme pozorovat“, a „odkazy na svět nezávislý na pozorovateli se nahrazují odkazy na vlastní osobu. Popisy vypadají vždy také jako popisy sebe samého“ (Foerster, Pörksen 2016, 126-127). Tento prístup neprináša len nutnú zmenu reči, v ktorej teoretik formuluje svoje závery, ale aj povinnosť odpovedať na otázku, čo prináša poznanie poznania; ide o vyriešenie problému zmyslu objasňovania procesov poznania prostredníctvom teórie poznania.

tova výzva opustiť fixáciu na dielo, a tak uviesť bádanie do vzťahu s konaním, bez ktorého by diela neboli vytvorené, „s takovým jednaním, jako je tvorba, zprostředkování, recepce a následné zpracování, a tedy i s lidmi, kteří s texty něco dělají. Usilujme o *l'art pour l'homme*“ (Schmidt 2013, 46). V súčasnosti je takáto výzva do istej miery daná zvonku (interaktívnym umením, médiami) a aj pochopiteľná.

Perspektívy sociálneho konštruktivismu. Literárnoteoretický sociálny konštruktivismus S. J. Schmidta má aktuálne ohlasy i v reflexiách o budúcnosti literárnej vedy na Slovensku (porov. Golema 2015; Jančovič 2016). R. Mikuláš konštruktivistickú literárnu vedu definuje ako súborný názov pre množstvo smerov riadených konštruktivistickou epistemológiou a metodológiou, ktoré spája odklon od opisovania obsahov literárnych textov a prístup k literatúre ako ku konvencionalizovanému systému (Mikuláš 2015). Títo autori každú formu kognície chápu z aspektu poznávajúceho organizmu, a tým spochybňujú možnosť formulovať vedecky overiteľné výpovede o texte: nahliada sa naň iba ako na komunikát produkovaný v istej kultúre (Mikuláš 2015). Texty ako komunikačné akty nie sú podľa Schmidta ničím „hotovým“, ale sú to prejavy ľudského konania. Od autora a diela sa pozornosť presúva na recipienta textu, od objektu na aktanta – vnímateľa a na sociálne štruktúry (inštitúcie, organizácie, médiá). Žiadne hodnotenie literárneho textu nie je možné posudzovať ako pravdivé, resp. nepravdivé.

Jeden z cieľov literárnej vedy je podľa Schmidta aplikovateľnosť v podobe spoločenskej funkčnosti a dopadu (Schmidt 2014, 11), preto jeho chápanie literárnosti môžeme považovať za pragmatické. Schmidt ako výhody takéhoto konceptu uvádza zbavenie sa predsudkov o konštrukcii historických stavov literárneho systému a takisto odstránenie obmedzovania súčasných a budúcich možností konania v literárnom systéme rôznymi normatívnymi reštrikciami (Schmidt 2013, 43). Pokiaľ ide o hodnotu poznania, v konštruktivizme je daná kritériom užitočnosti. Podľa Mikuláša toto kritérium „nahrádza kategóriu pravdy a postulát poznateľnosti absolútnej-invariantnej skutočnosti, (...) môžeme o skutočnosti produkovať modely, vždy však tieto modely zostanú modelmi ľudskej skúsenosti, to znamená, že nereprezentujú ontickú skutočnosť, ale výkony ľudskej kognície“ (Mikuláš 2007, 20). Od kognitívnej domény individua nie je možné abstrahovať a nemožno uvažovať ani o prijímaní podnetov „zvonku“, ktoré by menili vnútorné prostredie individua ako biologickej bytosti.

Takto sa dostávame k explikácii *autopoiesis*, jedného z najexponovanejších pojmov konštruktivismu. Neologizmus navrhnutý H. R. Maturanom (Mikuláš 2007, 22) je kategóriou systému charakterizovaného cirkulačnou kauzalitou, podľa ktorej sa organizuje a sám seba produkuje prostredníctvom vlastných komponentov. Z toho vyplýva neplatnosť konceptu externej determinácie, teda „nič z toho, čo sa nachádza mimo daného systému, sa nedá definovať ako niečo, čo sa nachádza mimo daného systému“ (Mikuláš 2007, 23). Epistemologickým dôsledkom konštruktivistickej teórie poznania je potom odklon od poznávania reality ako ontickej kategórie a posun ku konceptu reality ako „produkcie a organizácie poznania v autopoietickom systéme“ (Mikuláš 2007, 24). Keďže systém produkuje kvality bez existencie vonkajších inšancií, nie sú nijakou externou inštanciou ani verifikovateľné a neexistujú ani mechanizmy na overenie ich správnosti.

Intersubjektivita vo funkcii relatívnej objektivity. Spochybňovanie vedeckého overovania správnych a nesprávnych výpovedí o svete, ku ktorému ako autopoietické systémy nemáme prístup, je pre konštruktivistickú cirkulačnú logiku typické: „Konštruktivistické teórie intenzívne tematizujú a problematizujú zásadnú potrebu kategórie pravdy. Nepopierajú, že skúsenosť reality je možná, súčasne však inzistujú na nemožnosti overiť si pravdivosť/nepravdivosť tejto skúsenosti“ (Mikuláš 2007, 20). Takto abstrahujú od ontologického statusu reality, ako naznačuje aj úvodný citát tohto textu: To, čo nevníma pozorovateľ, nie je (v „jeho“ svete). Pozícia pozorovateľa vytvára slepú škvŕnu nášho pozorovania, ktorú si bežne neuvedomujeme.

Podľa Mikuláša toto východisko nie je absolútne relativistické, pretože skutočnosť opisuje ako konštruovanú interakciu v médiu jazyka, v kultúrnom orientačnom priestore, čo znamená, že „individuum, ktoré sa v tomto priestore nachádza, je súčasne jej konštruktérom, a preto nikdy nie je absolútne slobodné, ale donútené selektovať, voliť, redukovať, teda narábať s kontingenciou tohto priestoru, svojou kreativitou produkovať poriadok. Výpovede môžu byť intersubjektívne relevantné, úspešne prijaté v spoločnom orientačnom priestore štruktúrnej dynamiky systému, alebo sú neúspešné. Intersubjektivita funguje ako relatívna objektivita“ (Mikuláš 2007, 20). H. Foerster vysvetľuje, ako princíp relativity vytvára možný spôsob hovorenia o druhých ľuďoch a okolí (Foerster, Pörksen 2016, 26-28). Vo chvíli, keď sa poznávajúce individuum rozhodne pre svoju existenciu a postuluje existenciu druhých ľudí, existujú vo vzájomných vzťahoch, a tak sa vytvára účasť, pretože „človek se náhle stává tvorem majícím soucit s jinými tvory, který již nemůže poukázáním na externí realitu omlouvat svou vlastní lhostejnost“, čo napokon „činí z člověka sociální bytost“ (Foerster, Pörksen 2016, 28). Ak pochopíme, že sebaorganizujúci systém nie je izolovaný od okolia,⁴ dostávame sa od človeka ako individua a pozorovateľa ako autopoietického systému k vytváraniu sociálnych systémov. Literatúra sa konštituuje ako jeden zo sociálnych systémov s charakteristickým procesom sebavytvárania a mechanizmov odlišenia od iných sociálnych ponúk.

Literatúra ako sociálny a semiotický systém. Podľa neurobiologického konceptu Maturanu a Varelu sociálne fenomény vznikajú opakovanými interakciami autopoietických jednotiek (Maturana, Varela 2016, 160-162).⁵ Fenomény, ktoré vznikajú pri spontánnom spriahnutí tretieho rádu, sa nazývajú sociálne fenomény; sociálne systémy sa týmto spôsobom uzatvárajú. Formy správania, ktoré vznikajú pri spriahnutí tretieho rádu, sú podľa Maturanu a Varelu zvláštnou kategóriou správania: komunikáciou (Maturana, Varela 2016,

---

⁴ Foerster upozorňuje, že okolie systému funguje ako dodávateľ energie, ktorú systém potrebuje, aby sa neustále sám organizoval; predpony samo- a seba- odkazujú na toho, kto ich používa, takže obsahujú moment cirkularity (Foerster, Pörksen 2016, 102-104). Na identitu podľa neho nemôžeme nazerať ako na statický jav.

⁵ Len čo „dojde ke vzniku organizmů obdařených nervovým systémem a je-li splněna podmínka, že se tyto organizmy účastní rekurentních interakcí, nastává i spřahování třetího řádu, které je sice různě komplexní a různě stabilní, ale vždy vzniká jako přirozený výsledek kongruence příslušných ontogenetických driftů těchto organizmů“ (Maturana, Varela 2016, 160-161).

170-171). Od individua k spoločnosti postupuje pri vysvetľovaní literatúry ako sociálneho a semiotického systému aj S. J. Schmidt.

O literatúre uvažuje Schmidt v dvoch rovinách: 1. ako o *sociálnom* systéme, 2. ako o *semiotickom* systéme. Literatúra ako sociálny fenomén je systém konštituovaný vzájomnou interakciou produkcie, distribúcie, recepcie a spracovávania literárnych textov. Literatúra ako semiotický systém zahŕňa mechanizmy, ktorými spoločnosť v istom období hodnotí súbor fenoménov ako literárne texty (Schmidt 2008, 45-46). Kognitívne systémy získavajú skúsenosti v konsenzuálnych priestoroch (jazyka a kolektívneho vedomia). Konsenzuálne priestory sú zasa jazykom a kolektívnym poznaním zachovávané v symbolických poriadkoch kultúry – tá tvorí komunikáciu a sama je komunikáciou udržiavaná. „Operácia ‚konštrukcia reality‘ tak prebieha v individuálnych kognitívnych systémoch v závislosti od sociokultúrnych orientácií, ktoré riadia, reprodukovujú a hodnotia komunikáciu a interakciu“ (Schmidt 2014, 14). Realitu má preto nahradiť pojem *oikos* ako „kultúrne konštruované prostredie, v ktorom žijeme“ (Schmidt 2014, 14). Takáto koncepcia sveta má svoje dôsledky v systéme literatúry a vôbec v každom znakovom systéme.

Znaky totiž neodkazujú na objekty v realite, ale na komunikáciu – na interpretované aktivity v kultúre; preto sú autonómne kognitívne systémy schopné interagovať na sociálnej úrovni komunikácie (aj keď kognícia a komunikácia sú dve oddelené sféry). Teda „regulácia produkcie významu sa deje v uzavretom kruhu (...) operácií a orientácií medzi pólmi kognície, médií, komunikácie a kultúry“ (Schmidt 2014, 15-16). Pokiaľ ide o významy textov, tie „nie sú textom pripísané arbitrárnym spôsobom, aj keď každý kognitívny systém musí podobné priradenie realizovať, pretože stupne slobody v tejto operácii sú socio-kultúrne determinované materiálmi, pravidlami a poriadkami komunikácie“ (Schmidt 2014, 15). Literatúra ako výsledok značne podmienených sociálnych procesov je jednou z operačných fikcií, ktorými sa vytvára „skutočnosť“, ktorú pokladáme za „našu“.

Text ako komunikačný akt. *Oikos* ako kultúrne konštruované prostredie sa nedá redukovať na „vonkajšiu realitu“ alebo na intencionálny subjekt jeho autora či pôvodcu (Schmidt 2014, 17). „Pozorovateľ-aktant⁶ si konštruuje svet tým, že podľa *sémantických* neboli *orientačných kategórií*, nezávislých na aktantech a času (všom aktantom známých), do něj klade *sémantickú diferenciu*. ‚Neutrálne‘ model skutočnosti se stane ‚asymetrickým‘ modelom kultúry, když do něj aktanti vloží určité hodnoty, city, asociace atd.“ (Wögerbauer 2008, 120-121). Literatúra tvorí súčasť kultúry, ktorá je nástrojom (programovou aplikáciou) utvárajúcim model skutočnosti, ktorú pokladáme za „našu“ skutočnosť. Hlavné intersubjektívne médium, ktoré umožňuje interakciu aktantov, je jazyk.

Jazyk⁷ v duchu konštruktivistickej sémantiky nefunguje ako systém znakov, ktoré re-

---

⁶ Aktant v zmysle systému, ktorý koná individuálne, kolektívne, skupinovo alebo korporatívne (Nünning 2006, 188). Pre obmedzenosť priestoru sa na tomto mieste nemôžeme podrobne zmieniť o Schmidtovom skúmaní filozofie jazyka a pojmoch modelu skutočnosti a modelu kultúry; bližšie pozri (Schmidt 2008, najmä oddiel II).

⁷ Luhmann označuje jazyk za moment štruktúrného spriahnutia autopoiésis systému vedomia a systému komunikácie (Luhmann 2006, 203). Štruktúrné spriahnutie sa týka takých autopoiétických

ferujú na ontologicky autonómne entity, ale ako systém správania za účelom autopoiesis žijúcich systémov. „Skutočnosť“ je teda sociálne sprostredkovaný konštrukt závislý od subjektu (Schmidt 2013, 42). „Svet je vždy práve náš svet; čož není relativistická teze, nýbrž čistě popisné konstatování“ (Schmidt 2008, 21). Problém realizmu následne podľa autora nie je možné vyriešiť, len zrušiť a „to, čo ve svém světě zakoušíme jako objekty, je výsledkem procesů, které vykonáváme dle podmínek našeho jednání“ (Schmidt 2009, 549). Zrušenie problému realizmu postuluje ako únik z recepčnej pasce dualizmu.

Vyššie sme naznačili, že táto koncepcia neobsahuje referenciu na text ako na predmet výskumu, čo podľa Schmidta núti literárnu vedu definovať tento predmet nanovo (Schmidt 2013, 42-43). Musí odstúpiť od stotožnenia literatúry s textmi a chápať ju ako systém, v ktorom literatúra pozostáva z komunikačných aktov a systém literatúry zodpovedá systému literárnej komunikácie. Texty tu v súlade s chápaním jazyka nie sú samostatnými entitami, uvažovať o nich môžeme len vo vzťahu ku konaniu aktantov, ktoré prebieha nevyhnutne vnútri systému literatúry. Ako literárne sa konštruujú tie konania, udalosti či objekty, ktoré aktanti v procesoch vytvárania, sprostredkovávania, prijímania a spracovávania považujú podľa vlastných internalizovaných poetických noriem za literárne.

Dôsledky, ktoré z toho plynú, pokiaľ ide o pojmy *text* a *čitateľ*, môžeme podľa R. Mikuláša zhrnúť tak, že tieto pojmy sa chápu ako uzatvorené autonómne štruktúry; empiricky overiteľné údaje môžeme získať len skúmaním skúsenostných štruktúr v rámci systémov, iba v podobe komunikácie, pričom sa opisuje proces komunikácie, ktorý sa na podklade diela deje (Mikuláš 2015). Systémy sú operatívne uzavreté a autonómne, prístup k prostrediu, v ktorom operujú, však majú prostredníctvom konštrukcie pozorovateľa. Mikuláš hovorí o tzv. deontologizácii reality, pretože teória systémov nemá ambíciu opisovať skutočnosť; skúsenosti a poznanie sú produktom komunikačného systému spoločnosti (Mikuláš 2015). V dôsledku docenenia aspektu pozorovateľa nemôžeme odhaľovať vlastnosti textov, ale len vlastnosti ich recipientov – texty samotné sú prístupné iba ako komunikáty vytvorené v určitej kultúre určitej spoločnosti (Mikuláš 2015).

Literárny fenomén ako jedna z mediálnych ponúk. Ak zhrnieme teoretické piliere empirickej literárnej vedy a mediálnej kultúrnej vedy⁸ v podaní S. J. Schmidta, tak literárne texty nie sú objektívne entity existujúce samy osebe a nie sú ani „vonkajšou realitou“ (Schmidt 2014, 6-15), ale sú to literárne fenomény, ktoré sú súčasťou sebaorganizova-

---

systémov, ktoré sú konštitutívne odkázané na procesy iných systémov. S. J. Schmidt sa však ani v období najvýraznejšieho priblíženia Luhmannovej koncepcii nevzdáva pojmu *aktant/porozovateľ*, ktorý konštruuje svet.

⁸ Ako sme naznačili vyššie, mediálnu kultúrnu vedu Schmidt opisuje ako výskumný program zameraný na riešenia problémov týkajúcich sa médií v širokom zmysle slova. Zahŕňa doň mediálnu epistemológiu, dejiny médií, dejiny mediálnej kultúry, výskum transkulturality a interkulturality (Schmidt 2009, 550-553). Mediálna kultúrna veda chápe literatúru ako jednu z mediálnych ponúk, pričom za schopnosťou rozlišovať, o akú mediálnu ponuku ide, stojí mediálny systém spoločnosti. Systém médií je pritom nástroj, ktorým spoločnosti pozorujú samy seba a seba navzájom. Médiá sa stali najdôležitejším nástrojom socializácie a my získavame čoraz viac skúseností s ponukami médií, ktoré nijako nekorešpondujú so svetom, v ktorom žijeme (Schmidt 2008, 31).

ných literárnych systémov a literárnymi sa stávajú vo vzťahu k aktantovi (Schmidt 2008, 45-53). V súčasnosti sa javia ako špecifické mediálne ponuky,⁹ produkované a prezentované určitým spoločenským systémom; ich významy pritom takisto nie sú ontologickými entitami, ale vyplývajú zo sociokultúrne orientovaných kognitívnych operácií s mediálnymi ponukami v kontextoch (Schmidt 2014, 15).

Z takéhoto chápania literatúry vyplýva, že „akýkoľvek druh analýzy textu predpokladá pozorovací systém s komunikatívnymi schopnosťami, operujúci v empirickej sociokultúrnej situácii“ (Schmidt 2014, 6). Inštancie produkujúce významy sú aktanti, resp. ich metódy, čo zaväzuje vedca vylúčiť formulácie typu „text hovorí/niečo robí“ (Schmidt 2014, 16). Začlenenie problému pozorovateľa do konceptu literárnej vedy prináša podľa Schmidta vedcom povinnosť dôsledne kvalifikovať svoju pozorovaciu pozíciu. „Dáta“ môže generovať len vedec ako pozorovateľ alebo metóda, ktorú aplikoval (Schmidt 2014, 16). Literárna komunikácia v Schmidtovom ponímaní (Schmidt 2014, 10) sa reguluje sama, je autarkná a autonómna, literárne systémy sú teda sebaorganizujúce a rozhodnutia, ktoré sa týkajú hodnoty, sú konštruované vo vnútri sociálneho systému „literatúra“.

Miesto interpretácie v systéme „literatúra“. Keďže význam je v konštruktivistickej optike subjektívne závislý, Schmidt odporúča interpretáciu úplne vylúčiť z empirickej koncepcie literárnej vedy, pretože „neexistuje spôsob, jak interpretace vztáhnout k autorovým intencím, ani jak je doložit následnou praxí vědců“ (Schmidt 2013, 47). Schmidt chápe interpretáciu ako subjektívnu analýzu literárnych fenoménov, ktorá môže nadobúdať významy, aké im podľa svojich skúseností, hodnôt a vedomostí prisúdia aktanti. Takto konštruujú dielo, odhaľujúc svoje vlastné kvality.

Interpretáciu preto Schmidt spomedzi typov konania v rámci sociálneho systému literatúra zaradil do fázy spracovania, čím tento akt stráca kľúčové postavenie v rámci literárnej vedy; stáva sa formou účasti vo vnútri systému, nie prostriedkom jeho analýzy (Schmidt 2013, 45-47). Keďže úlohou vedeckého skúmania literárneho systému je z odstupu opisovať a vysvetľovať všetky procesy v jeho rovinách, interpretácia ako spracovávanie textu (aktant priradí spracovaný komunikát – výsledný text – k pôvodnému komunikátu, ktorý konštruoval prostredníctvom materiálneho textu), nie je exaktnou vedeckou operáciou. To, čo môže interpret ponúknuť, sú „subjektívni nástroje pro vytváření sociální a individuální identity stejně jako pro morální, zkušenostní, kognitivní a emoční orientaci v životě všech čtenářů, kteří souhlasí či nesouhlasí s interpretovým pohledem na literární text či s jeho zaujetím a sebevyjádřením“ (Schmidt 2013, 47). Subjektívne významy sú vkladane do literárnych fenoménov, a tak sa konštruuje to, čo aktanti vnímajú ako literárne dielo.

---

⁹ Osobitosť literatúry ako kategória „literárnosti“ textov je chápaná ako „závislá na spôsobe, jakým s nimi aktanti v rámci své sociální podmíněnosti zacházejí. (...) Oblast literární komunikace a nekomunikačního jednání jakožto sféra, v níž platí estetické a polyvalenční konvence, se tak zřetelně odlišuje od všech ostatních oblastí sociálního jednání. Konvence vedou k tomu, že se oblast literárního jednání diferencuje, a to jak uvnitř, tak navenek“ (Nünning 2006, 187).

Participáciu na literárnom systéme vo forme takýchto subjektívnych reakcií na texty nazýva Schmidt „literárnou erotikou“, ktorá by síce z vedeckých literárnych analýz mala byť vylúčená, no jej produktivita spočíva v podpore životnosti literárneho systému (Schmidt 2013, 45-46). Súkromné, anarchické interpretácie by sa teda mali bez obmedzení rozrastať v oblasti účasti na literárnom systéme, zatiaľ čo empirický výskum by sa mohol zaoberať metódami týchto textov, ich predpokladmi, potrebnosťou, sociálnou distribúciou, postavením v rôznych stavoch a typoch literárnych systémov, ich profesionalizáciou, inštitucionalizáciou, cieľmi a vplyvmi na formovanie kánonov a estetických noriem (Schmidt 2013, 44).

Straty a nálezy konštruktivistického konceptu. Po priblížení hlavných bodov mediálnej kultúrnej vedy ako disciplíny, ktorá by mala skúmať mediálne ponuky a na základe mediálneho systému spoločnosti ich rozlišovať ako literárne fenomény, načrtne pozitíva a negatíva Schmidtovho konceptu. Riešenie je prítlačivé vďaka svojmu interdisciplinárnemu charakteru a korešponduje so súčasným stavom poznania antirealistického prúdu niektorých prírodných a spoločenských vied. Producenti literatúry tiež presúvajú tvorivé aktivity do priestoru nových médií, čím poskytujú oporu naznačeným východiskám.

V českom a slovenskom prostredí sa konštruktivistické tendencie stretávajú s rôznymi reakciami. Pokiaľ ide o referencie literárneho diela na „realitu“, I. Jančovič pri porovnávaní interpretativizmu v sociálnych vedách a vo vede literárnej konštatuje, že interpretácia významov kultúry „počíta s ich konštruovanosťou, čím sa objekt výskumu vzdáľuje od predstavy ontologicky nezávislej oblasti sociálneho skúmania“, no „kdesi v pozadí stále zostáva referencia na ‚realitu‘, akokoľvek neprístupnú, bez teoreticky nasýtených zdrojov konceptualizovania“ (Jančovič 2016, 697). Keďže v literárnej vede je vzťah medzi objektom skúmania, interpretáciou a objektivnosťou a pravdivosťou bádania („realitou“) v súčasnosti oslabený, vytvárajú sa línie výskumu, ktoré nie sú „textocentrické“, neproduktujú interpretácie, no využívaním podnetov z prírodných a spoločenských vied sústreďujú pozornosť na iné oblasti (Jančovič 2016, 698).

Medzi takéto alternatívy radí I. Jančovič koncepciu S. J. Schmidta. Spoločnou charakteristikou podobných prístupov je nadhľad nad textmi a motivácia ich vzniku v duchu reakcie na „klesajúci význam literatúry a s tým súvisiaci pokles významu literárnej vedy“ (Jančovič 2016, 706). M. Šedík vysvetľuje prítomnosť konštruktivisticky orientovanej teórie aj inováciami súčasného umenia (Sedová a kol. 2016, 102). Takáto pozícia však podľa neho nerešpektuje tvorivosť umelca a kontinuitu umenia, ktoré uvádza ako základné aspekty so zásadným významom, pokiaľ ide o existenciu, hodnotu a trvanie inštitúcie umenia, a ktoré považuje za nezlučiteľné s ideami konštruktivismu¹⁰ (Sedová a kol. 2016,

---

¹⁰ Konštruktivismus podľa Šedíka „tým, že absolutizuje tvorbu iba na strane publika, nivelizuje relevantnosť tvorivej aktivity autora pre našu interpretáciu. (...) Bez porozumenia tomu, ako (a prečo) dielo vznikalo, v mnohých prípadoch nevieme adekvátne na dielo reagovať, pretože naša interpretácia nevie zohľadniť tento rozmer diela vo vzťahu k jeho aktuálnej podobe a našej reakcii naň“ (Sedová a kol. 2016, 105). Navyše, konštruktivismus podľa Šedíka protirečí aktu tvorivosti: „Konštruktivistu nič nenúti ničो tvorivo hľadať. Hneď môže začať ‚tvoriť‘“ (Šedík 2016, 107). Šedík zároveň upozorňuje na riziko

103-107). Rizikom, ktoré navyše podľa Šedíka vyplýva z abstrahovania od identity diela a jeho ontologického statusu, je zjednodušenie toho, čo bolo pôvodným predmetom záujmu (literárne dielo), na filozofickú schému, ktorá sa chápe ako základ teórie a môže viesť k ďalším simplifikáciám (Šedík 2014, 668).

Vzhľadom na rozmanitosť súčasného umenia a priebojnosť médií však môže byť mediálna kultúrna veda prijateľnou metodologickou alternatívou. Univerzálnosť systémo-vo-teoretickej literárnej vedy spočíva v jej vysokom stupni abstrakcie. Zároveň zaznievajú výhrady proti technickému jazyku, neprístupnosti či neaplikovateľnosti (Wögerbauer 2008, 114), ako aj výhrady proti vynechaniu samotného literárneho diela z vedy o literatúre (Schmidt 2014, 13). V súvislosti s tým Mikuláš vysvetľuje koncept systémo-vo-inertnej ontológie pozorovania: ak sa predmet ako predmet (text ako text) konštruuje až opisovaním zo strany pozorovateľa, dualizmus subjektu a objektu už nemá opodstatnenie a realitu vymedzujú operácie pozorovateľa (Mikuláš 2007, 27).

Musíme brať do úvahy aj kritiku elementárneho predpokladu konštruktivistických teórií. P. Koťátko, ktorý sa sústredil na ich základné východisko, argumentuje, že nemáme prístup k svetu „osebe“, pretože to jediné, čo je nám dostupné a o čom môžeme zmysluplne vypovedať, je svet sformovaný jazykom (Koťátko 2006, 38). Upozorňuje tak na riziko, že „v tomto tvrzení děláme přesně to, co podle něj dělat nemůžeme: stavíme se mimo pojmovou či jazykovou konstrukci světa, protože (jak předpokládám) v rámci této konstrukce se světu neuděluje status jazykového konstruktů, ale status reálného světa nezávislého na nás a na jazyku“ (Koťátko 2006, 38). Podľa tejto tézy svet nemôže byť jazykovým konštruktom, lebo hoci je nedostupný, jazyk a subjekt, ktorý jazyk používa ako nástroj už existuje v nejakom svete, a preto nemôže byť výsledkom jazykového konštruovania, ale jeho predpokladom. Svet, ktorý je nedostupný nášmu uchopeniu, nie je teda výsledkom, ale predpokladom jazyka (Koťátko 2006, 39).

Konštruktivisticky motivovaná epistemológia v priestore sociálno-humanitných vied teda nie je prijímaná bez výhrad. Vzhľadom na súčasný stav konfliktu medzi realistickými a antirealistickými východiskami, ktorý je aktuálny a otvorený, je to prirodzená situácia. Nazdávame sa, že načrtnutá vízia inovatívne konceptualizuje tradičné postupy vedy aj vďaka snahe zrušiť tento spor. Ako každá teória aj táto napriek svojim nesporným výhodám pri vysvetľovaní fenoménu literatúry otvára pole problematických otázok: Má abstrahovanie od ontológie diela dopad na univerzálnosť koncepcie? Je dôraz na mediálnosť literárnych javov udržateľným riešením vzhľadom na dôsledky pri identifikácii literárneho diela? A napokon: Je pojem subjektu ako aktanta, pozorovateľa a konštruktéra postačujúci?

---

konštruktivizmu, ktorý môže viesť k nekonečnému regresu: Ak text nemá význam, kým ho doň niekto (napr. kritik) nevloží, ale zároveň „to, čo vytvorí kritik, je tiež ‚text‘, keďže obaja tvoria v rovnakom zmysle, ktorý nemá vlastný význam, pokým... Tak radikálny konštruktivizmus smeruje k nekonečnému regresu“ (Šedík 2014, 668). Treba dodať, že Schmidtova koncepcia vychádza z cirkulačnej logiky, preto tento argument nie je z tohto hľadiska celkom relevantný.

Literatúra

- BUNGE, M. (1996): *Finding Philosophy in Social Science*. New Haven and London: Yale University Press.
- CRAIG, E. (1998): Realism and antirealism. *Routledge Encyclopedia of Philosophy, Version 1.0*. London: Routledge.
- LUHMANN, N. (2006): *Sociální systémy*. Brno: CDK.
- FOERSTER, H. von, PÖRKSEN, B. (2016): *Pravda je vynález lhářů. Rozhovory skeptiků*. Praha: Pragma.
- GOLEMA, M. (2015): Literárna veda včera a dnes – ohliadnutia a reflexie. In: Golema, M.: *Literárna veda včera a dnes*. Banská Bystrica: Belianum, 112-127.
- JANČOVIČ, I. (2016): Interpretativizmus a literárna veda. *Filozofia*, 71 (8), 696-707.
- KOŤÁTKO, P. (2006): *Interpretace a subjektivita*. Praha: Filosofía.
- MATURANA, H. R., VARELA, F. J. (2016): *Strom poznání. Biologické základy lidského rozumu*. Praha: Portál.
- MIKULÁŠ, R. (2007): K niektorým etickým aspektom radikálneho konštruktivismu. *Slovak Review of World Literature Research*, 16 (2), 18-34.
- MIKULÁŠ, R. (2014): Aspekty výskumu literárnej komunikácie v nemecky hovoriacich krajinách. *World Literature Studies*, 23 (3), 79-99.
- MIKULÁŠ, R. (2015): Konštruktivistická literárna veda. Dostupné na: <<http://hyperlexikon.sav.sk/sk/pojem/zobrazit/autor/1/konstruktivisticka-literarna-veda>>
- NÜNNING, A. (ed.) (2006): *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno: Host.
- SEDOVÁ, T. (2007): Konštruktivismus ako filozofia a sociológia vedy: problémy, možnosti a limity. *Filozofia*, 62 (9), 750-764.
- SEDOVÁ, T. a kol. (2016): *Podoby interpretácie*. Bratislava: VEDA.
- SCHMIDT, S. J. (2008): *Přesahování literatury*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- SCHMIDT, S. J. (2009): Literární věda na cestě od hermeneutiky k mediální kulturní vědě. *Česká literatura*, 57 (4), 542-554.
- SCHMIDT, S. J. (2013): Interpretace: posvátní kráva, nebo nutnost? *Aluze*, (1), 38-50.
- SCHMIDT, S. J. (2014): Od literárnej komunikácie k literárnemu systému. „Systém“ a „pozorovateľ“: dva kľúčové koncepty (budúcej) literárnej vedy. *World Literature Studies*, 6 (3), 5-21.
- ŠEDÍK, M. (2014): Problém interpretácie umeleckého diela a možnosti našej skúsenosti. *Filozofia*, 69 (8), 666-677.
- WÖGERBAUER, M. (2008): Siegfried J. Schmidt v roli pozorovatele literární vědy. In: *Přesahování literatury*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.

Tento príspevok vznikol ako súčasť grantového projektu VEGA č. 1/0590/16 *Literatúra ako literárne konanie a jej konceptualizácia v kľúčových metaforách vzdelávacieho systému*.

Zuzana Cepková Feješová
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy FF UMB
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
Slovenská republika
e-mail: zuzana.fejesova@umb.sk